

Дарбанов М.Е.

**МЕНТАЛДЫК ЧӨЙРӨДӨГҮ «АДАМ» КОНЦЕПТИ КАТЫШКАН
НОМИНАТИВДИК БИРДИКТЕРДИ ТАЛДОО**

Дарбанов М.Е.

**АНАЛИЗ НОМИНАТИВНЫХ ЕДИНИЦ В МЕНТАЛЬНОЙ СРЕДЕ КОНЦЕПТА
«АДАМ»**

M.E. Darbanov

**ANALYSIS NOMINATIVE UNITY IN THE MENTAL ENVIRONMENT «ADAM»
(MAN) CONCEPT**

УДК: 808.5(5752)(043.3)

Бул макалада сөздүктөрдөн, энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттардан, макал-лакаптардан жана эл оозунан, ар түрдүү булактардан жыйналган антропологиялык лексиканы белгилүү бир системага жана классификацияга ажыратып алып, ошонун негизинде иликтөө жасалган.

Негизги сөздөр: *менталдык чөйрө, концепт “Адам”, номинативдик бирдик, антропологиялык лексика, антропонимдер, топонимдер, тилдик бирдик.*

В этой статье приведена в определенную систему и сделана классификация антропологической лексики, собранной со словарей, энциклопедий, с научно-популярной литературы, с пословиц-поговорок, из уст народа и с различных источников.

Ключевые слова: *ментальная среда, концепт “Адам”, номинативная единица, антропологическая лексика, антропонимы, топонимы, языковая единица.*

This article is provided in a specific classification system and made anthropological vocabulary collected from dictionaries, encyclopedias, a popular science literature, proverbs, sayings, from the mouths of people with a variety of sources.

Keywords: *specific classification system, anthropological vocabulary, encyclopedias, proverbs, sayings, variety of sources.*

Антропологиялык лексиканын семантикасы жана курамы лингвист-окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Дүйнө жүзүндө 500дөн ашуун эл, 500дөн ашуун улут бар. Албетте, ар бир улут өзүнүн жекече аталышына ээ. Кишинин менталдык чөйрөсүндө тилдик план боюнча, “Киши” концепти башка тилдик изилдөө объектилерден өзүнө тийиштүү лексикалык бирдиктердин бай экендиги менен айырмаланат. Буга күбө катарында антропологиялык концепттерди сүрөттөөчү номинанттардын, *адам/киши* сөздөрү катышкан макал-лакаптардын, фразеологизмдердин, афоризмдердин ж.б. провербиалдык бирдиктердин, о.э., адам баласына арналган көптөгөн прозалык, поэтикалык, философиялык, фантастикалык, детективдик ж.б. чыгармалардын көптүгү далил болот.

Адам башкы каармандардын бири катары каралуучу же адамдын коомдогу орду маанилүү экендигинен кабар берүүчү төмөнкү дүйнөлүк классикадагы көркөм-адабий чыгармаларды атоого болот: И.Чехов «Кутудагы киши», Б.Полевой

«Чыныгы адам жөнүндөгү повесть», Ф.Достоевский «Кичинекей адамдын түшү», М.Шолохов «Адамдын тагдыры», Н.Гоголь “Өлүк жандар”, Н.Лесков “Сааттагы адам”, А.Беляев “Адам-амфибия”, Т.Касымбековдун «Адам болгум келет», Т.Сыдыкбеков “Биздин замандын кишилери”, З.Сооронбаева “Чоочун киши”, И.Сулайманов “Өжөр кишилер” ж.б. Ал эми адамдын гумандуулугу, жан дүйнөсү, жашоого болгон көз караштары ж.б. жөнүндө Ч. Айтматовдун, Т.Сыдыкбековдун, С.Жусуевдин, М.Элебаевдин, А.Осмоновдун, Л.Толстойдун А.Пушкиндин, М.Горькийдин, С.Тургеневдин ж.б. жазгандарына эч ким жетпейт. Демек, мындан адам жөнүндөгү идеялар, ойлор, маалыматтар, фактылар биздин менталдык аң-сезимибизде өзгөчө орунду ээлей тургандыгын байкоого болот. Биз назарга тутуп жаткан антропология илиминин тилдик кору ары татаал түзүлүштүү, ары кең масштабдуу экендиги талашсыз.

Антропологиялык лексика, б.а., адамга байланыштуу сөздөрдүн топтому кыргыз тилинин өтө кызыктуу жана татаал тилдик тармактарынын бири экендигинде шек жок. Антропологиялык лексика, негизинен, адам жашоосунун бардык чөйрөсүндө кеңири таралган. Алардын базалык жана составдык бөлүгү абдан татаал жана кең масштабдуу. Бул тилдик катмарды илимий терминдер, профессионализмдер, диалектилик жаргондор, эмоционалдык боектуулукка ээ болгон сөздөр, башка тилдерден кирген лексика, көп маанилүү жана өтмө мааниге ээ болгон тил бирдиктери, идиомалар, афоризмдер, хадистер, макал-лакаптар ж.б. түзөт.

Антропология (грек тилинен *anthropos* - адам, *logos* - илим) - кишинин табигый тарыхы, жаралышы, эволюцияланышы, кишинин морфологиясы жана адамзат расаларынын пайда болушу жөнүндөгү илим. Ал өз алдынча илим катары XIX кылымдын орто ченинде пайда болгон. Антропогенез маселелери XVIII кылымда эле окула баштаган. XVIII кылымдын ортосунда К.Линней адамдын жаралуусу жөнүндөгү илимий элестөөлөргө негиз салган.

“Антропология” термининин пайда болушу антик философиясына барып такалат. Байыркы грек философу Аристотель (384-322-жж. б.з.ч.) аны адамдын жаратылышынын руханий жагын окутуп-үйрөтүүчү билимдин областын атоо үчүн колдонгон.

Анын негизги бөлүктөрү болуп адам морфологиясы, антропогенез жөнүндөгү окуу, расалар жөнүндөгү окуу эсептелет. Мындан тышкары антропологияга чектеш бир нече илимий предметтер түзүлгөн. Алсак, философиялык антропология, диний антропология, физикалык антропология, социалдык жана маданий антропология, лингвистикалык, когнитивдик, саясий, экономикалык, тарыхый, визуалдык антропология ж.б. Ошондой эле, окумуштуулар антропологиянын этностук, популяциялык, медициналык, экологиялык, палеоантропология, физиологиялык антропология деген тармактарын белгилеп жүрүшөт (<http://nrc.edu.ru/>).

Бул параграфта биз сөздүктөрдөн, энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттардан, макал-лакаптардан жана эл оозунан, ар түрдүү булактардан жыйналган антропологиялык лексиканы белгилүү бир системага жана классификацияга ажыратып алып, ошонун негизинде иликтөөгө далалат жасамакчыбыз. Андыктан биз аны төмөнкүдөй системага бөлүп алдык:

1. Адамдын айрым кесиптик ишкердиктерин ачыктаган жана кызматкерлерди туюндурган тилдик бирдиктер: **а) тейлөөчүлүк:** *автоматчик* – автоматты тейлөөчү, *мончочу, моторчу, стрелочник, тегирменчи, чачтарап* – чач, сакал-мурут алуучу, тегиздөөчү кызматкер .....; **б) ишканада, мекеме:** *администратор* – кандайдыр бир ишти башкаруучу, тескөөчү кызмат адамы, *банкир, кассир, курьер, лаборант, регистратор* – мекемеде, ооруканада ж.б. регистрация иштерин жүргүзүп туруучу кызматкер .....; **в) талаа, кара жумуш ж.б.:** *жалчы, кетменчи, кошчу, кырманчы, орокчу, пахтачы, чайрыкер* – бирөөнүн курал-шайманы менен анын жумушун кылуучу адам, *чалгычы* – чалгы менен чөп чабуучу. *Чалгычы аялдар солдун аягына чейин чыгып, кайра тартышты* (Баялинов) .....; **г) өндүрүүчү кызматкерлер:** *балчы, казанчы, курулушчу, самынчы, тандырчы, технолог, товар иштеп чыгаруучу* .....; **д) жол жумушу жана айдоочулук боюнча:** *жол мастери* - темир жолдо ремонт иштерин башкаруучу мастер, *кайыкчы, кошчу, паромчу* .....; **е) мал чарбачылык:** *жылкычы, зоотехник* – мал чарбачылыгы жагынан адис, *койчу, малчы, падачы* – пада баккан адам, бадачы .....; **ж) айыл чарба:** *агроном, айыл баишы, бригадир, раис, сеяльщик* – үрөн себүүчү айыл чарбалык жумушчу .....; **з) багбанчылык:** *багбан, бакчы* – бакча өстүрүүчү, тейлеп туруучу адам, *бакчы* – багбан, бак өстүрүүчү адам .....; **и) устачылык, оңдоп-түзөтүүчүлүк:** *балкачы* – устаканада балка чаап туруучу уста, *барсканчы* – барскан уруучу жумушчу, *бургулоочу, өтүкчү, сантехник* .....; **к) жалпы ишкердик ээлерин билдирген аталыштар:** *адис* – белгилүү бир ишке машыккан кызматкер, *аткаруучу, даярдоочу* .....; **л) кароолчулук, күзөтүүчүлүк:** *кардончу* – карагайчы, токой кайтаруучу, күзөтүүчү, *кароочу (досмотрщик)* – чек арадан өткөндө жүк, ана-мынаны кароочу кызматкер, *сторож* .....; **м)**

сатуучулук: *буфетчи, дүкөнчү, базарчы, сатуучу, комерсант, кыдырмачы* – кыдырып соода жүргүзүүчү же кыдырып, көбүнчө таштандыларды жыйып, майда-барат буюмдар менен соода кылуучу .....; **н) аңчылык:** *капканчы* – капкан салып аңчылык кылуучу адам, *мергенчи, мүнүшкөр* – алгыр кушту багып, таптап, ууга салуучу адам .....; **о) ар түрдүү эмгек адистер:** *ашарчы* – ашарга катышкан адам, *идиш-аяк жуучу (посудомойка), кайракчы (точильщик)* – балта, бычак, кайчы, араа сыяктуу кесүүчү куралдарды кайрап курчутуучу кызматкер, *таразачы* .....

2. Адамдын сырткы келбетин туюндурган сөздөр: **а) көлөмүн, өлчөмүн, формасын:** *чоң, кичине, муштумдай, тоголок, кодо, семиз, бечел, бою теректей, орто бойлуу, арык, олчойгон, килегей, оор салмактуу, шырмыйдай, жоон* .....; **б) түсүн, өңүн:** *кара тору, сары, ак жуумал, блондин, кара чачтуу, кубарган, кызыл жүздүү, сепкилдүү, калдуу, бетинде тырыгы бар, жүзүн тырыш баскан, көк көз, кара каштуу, оймок ооз, кара көз, бучук, көзү кыйшык, тармал чачтуу* ..... (Эскертүү: адамдын сырткы келбетин чагылдырган тилдик бирдиктердин толугураак топтому, үчүнчү баптын “Адам” концептин сыпаттоочу эпитеттердин жалпы бөтөнчөлүктөрү деген параграфта кеңири берилген).

3. Адамдардын улуттарынын жана түрлөрүнүн/расаларынын аталыштары: *украиндер, белорустар, өзбектер, казактар, гректер, дунгандар, кытайлар, индустар, венгрлер, ирландецтер, ирандыктар, поляктар, америкалыктар, француздар, немецтер, коми, эстондор, аварлар, курддар, цыгандар, татарлар, негроиддер, европеоиддер, монголоиддер, австралоиддер, американоиддер, койсаноиддер, океаноиддер, ханттар, лапоноиддер* .....

4) Адамдардын аттары: **а) флора, фауна жана металлдар аркылуу уюшулган адам аттарын билдирүүчү сөздөр:** *Ышкынаалы, Арстан, Итигул, Байдөбөт, Иткелди, Алмагул, Алчакан, Анаргул, Анарбай, Анара, Бадамгул, Гүлбадам, Шерзат, Ажыдаар, Кызылөрүк, Бөрүбай, Козубек, Ылаачын, Бүркүт, Нарсулуу, Миңжылкы, Жылкыбек Койчу, Чынара, Чынаргул, Роза, Алтынбек, Күмүшай, Уранбек, Темир, Байтемир, Чоюнгүл, Болот* .....; **б) абстракттуу түшүнүктөр аркылуу берилүүчү адам аттары:** *Таалай, Кеңеш, Бакыт, Илимбек, Кубанычбек, Ырысбек, Акылбек, Ыйманбек* .....; **в) ар түрдүү мүнөздөгү адам аттары:** *Токтогул, Сапарбай, Алибай, Кубаныч, Нурбек, Керим, Сатыбалды, Илимидин, Зайнидин, Дамирбек, Рыскелди, Айгул, Гүлзина, Нуркыз, Курманжан, Сайкал, Токтобүбү, Роза, Дилфуза, Замира, Пазилат, Минабар, Самара, Назгул, Чынара, Мээрим* .....; **г) адамдардын кличкалары (жасалма, лакам аттары):** *Алик, Соке, Таке, Жоке, Бөрүбасар, Тапанча палван, Ажыдаар, Русик, Чымчык, Тима, Очкарик, Кам семиз, Темирчи, Сокочу, Чаян, Кал, Шрек, Куба, Жираф, Кеша, Ткач, Маске, Миша,*

Шурик, Ботсман, Рембо, Терминатор, Айка, Зуля, Машиа, Зита, Гуля, Рая, Элла, Мая, Ася .....

5. Адам ээ болгон, адамда катылган абстракттуу түшүнүктөр: акыл, бакыт, талант, алк, ар намыс, ыйман, ой, мүнөз, кыял-жорук, эстутум, аң-сезим, көз караш, билим, кругозор, маданият, этика, сезим, уйку, ден соолук, жашоо, өлүм, табит, иммунитет, кайгы, көрө албастык, кан басым, энергия, уяттуулук, абийир, иш-аракет, пейил, маанай, көңүл, сүйүү, мамиле, ынсап, напси, жан дүйнө, көз караш .....

6. Адам ээ болгон, өзүнө камтыган конкреттүү түшүнүктөр: клетка, ткань, кийим (баи, бут кийимдер), нервдер, жсүлүн, мээ, без, кан, шилекей, гормон, чел, таноо, сөөк, жүн, түк, бүдүр, так, скелет, тамыр, чач, тиш, таңдай, кулкун, көмөкөй, жилинчек – адамдын бутунун кызыл ашыгынан жогорку, балтырдан төмөнкү ичке шыйрагы, тери, өпкө, жүрөк, сакал, каш, кирпич, киндик, кулак, ичеги, тырмак, сперматозоиддер .....

7. Адамга кам көрүү жана багууда колдонулуучу лексика: багуу, сыйлоо, кам көрүү, камылга көрүү, азык берүү, тамактандыруу, алпештөө, чачын тароо, кыскартуу, кийимин жууш, үтүктөө, бут кийимин тазалоо, жуундуруу, сейилдетүү, ойнотуу, сакалын алуу, тырмагын алуу, дарылоо, ар дайым көзөмөлдөө, бетин майлоо, мазь сүртүү, калорияга бай продукттар жана витаминдер менен камсыз кылуу, тынчтык берүү, эс алуусуна шарт түзүп берүү .....

8. Адамдын түрдүү ооруларын чагылдыруучу медициналык аталыштар: сасык тумоо, ичкелте, инфаркт, инсульт, бронхит, гайморит, гастрит, дерматит, кургак учук, котур, атеросклероз, отит, колит, бруцеллез, экзема, сифилис, малярия, алысты көрбөөчүлүк, сарык (гепатит), кан диабети, гипертензия, кариес, ревматизм, рак, невроздор, аллергия, остеохондроз, мигрень, гипертония .....

9. Адам байыр алуучу жана күн кечирүүчү объекттер же адамдын турак-жайлары: үй, боз үй, чатыр, үңкүр, вагон, кеме, космос кемеси, алачык, шыйпаң, жер төлө, мунара, таш, таш үй, небоскреб, особняк, сарай, кан сарай, вилла, дөңгөлөктүү фургон, ордо, коттедж, күркө, жер там, амбар, кепе, барак, там үй .....

10. Адамдын кийим-кечеси: шым, көйнөк, тон, костюм, футболка, куртка, байпак, калпак, халат, джемпер, майка, джинсы, плац, лосины, пижаме, оромол, мундир, юбка, шарф, галстук, фуфайка, фартук, комбинезон, колготки, пиджак .....

11. Адамды эркелетүүдө же аларга жалынууда колдонулуучу лексика: күчүгүм, тай, кулунум, алтыным, берекем, асылым, жаным, медегим, каралдым, кагылайын, тентегим, күмүшүм, козу, шириним, коенегим, асылым, шекерим, чырагым .....

Ошондой эле, жалынуу, эркелетүү мааниси кыргыз тилинде *жан, тай* сөздөрү аркылуу дагы берилет.

Мында бул сөз, мүчө кызматын аткарып, адам аттарынын артына жалганат. Мисалы, *Гыламжан, Рустамжан, Асантай, Абдылдажан, Жуматай .....*

12. Адам идеясын берген тилдик бирдиктер же “Адам” концептинин гипонимдери: мейман, конок, дос, өкүл, жолдош, кас, дыйкан, мүнүшкөр, жашоочу, сатуучу, мергенчи, кожоюн, өкүмдар, төөчү, бадачы, кул, берерман, аларман, молдо, жолоочу, койчу, оорулуу, жумушчу, конкурсант, арабакеч, уста, кыбачыл (чыккан же сынган сөөктү ордуна сала турган, тана турган адам), темир уста, жолчу, кедей, таксист, бай, кызматкер, чабарман .....

13. «Киши» концепти катышкан антропонимдер жана уруулардын аттары: Абакир, Касымалы, Тоголок Молдо, Айтматов, Садыков .....

адигине, тагай, саяк, бостон, саруу, ногой, нойгут, бөрү, кытай, багыш, мундуз, жетиген, черик, кыпчак, найман, кесек, каңды, кара тейит, дөөлөс, ават, кушчу, карачоро, солто, моңголдор, катагандар, оргу, төбөй .....

14. Антропонимдердин негизинде келип чыккан топонимдер же тескерисинче топонимдердин негизинде пайда болгон антропонимдер: а) *Бөкөнбаев* – Ысык-Көл областындагы Тоң районунун борбору, кыштак. Ысык-Көлдүн түштүгүндө, Балыкчы-Пржевальск шоссе жолунун боюнда, Жалалабад шаары, Токтогул, Манас райондору, Манас-Ата кичи шаарчасы, *Ажыке* – Кыргызстандын түштүгүндөгү, Тар суусунун алабындагы жайлоо, *Айдарбек* – Калинин районундагы Ново-Николаевка сельсоветине караштуу кыштак, *Мырзаке* – Өзгөн районуна караштуу айыл. *Өзгөнбай, Нарын (Нарынов), Садырбай, Токтогул, Манас, Талас .....*; б) Россиянын шаарларынын аттары: *Санкт-Петербург, Ульяновск, Свердловск, Куйбышев, Калинин, Калининград, Дзержинск. Чапаевск, Горький .....* шаарлар, Украинадагы *Переяслав-Хмельницкий, Харьков* шаарлары .....

в) Дагестандын өтө белгилүү революционерлеринин бири *Махачанын* (өзүнүн чыныгы фамилиясы Дахадаев) урматына Дагестандын борбор шаары аталган. Махач-Кала сөзмө-сөз которгондо Махачтын шаары дегенди билдирет. Орус саякатчы изилдөөчүсү Ерофей Павлович *Хабаров* 1649-1652-жж. Приамурьеге бир нече жолу жүрүш жасаган жана Амур бассейнин изилдөөгө чоң салым кошкон. Ал барган жерлерде кийинчерек аскердик пост катары кызмат кылган анча чоң эмес кыштактар пайда болгон. 1858-ж. пайда болгон ошол айылдардын бири Ерофей Павлович *Хабаровдун* урматына *Хабаровка* деп аталат. А 1893-ж. ошол *Хабаровканы* *Хабаровск* шаары деп атын өзгөртүшкөн. Эгерде географиялык картага үңүлүп карай турган болсок, *Мичуринск, Пржевальск, Баренц* деңизи, *Лантевдер* деңизи, *Вилькицк* кысыгы, *Беринг* деңизи, *Беринг* кысыгы деген адам аттарынан, фамилияларынан келип чыккан аталыштарды кезиктиребиз. Белгилүү деңиз сүзүүчүсү *Америго* Веспуччи менен Америка

континентинин аталышы байланыштуу. 1499-1504-жж. Америго Веспуччи бир нече сүзүүлөрдү жасоого аракет кылып жүрүп Түштүк Американын түндүк бөлүгүнө барып калган. Ошентип, бул жаңы континент анын урматына Америка деп аталып калат. Христофор Колумбдун аты менен Түштүк Американын түндүк-батыш тарабындагы мамлекет жана дагы 11 калк пункттары, штаттар, райондор, дөңсөөлөр, ойдундар аталып жүрөт.

Адабият:

1. Воробьев В.В. К понятию поля в лингвокультурологии (общие принципы) // Рус. яз. зарубежом. – 1991. - №1. – 102-103-бб.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. — М., 1997.
3. Воронова Т.А., Стернин И.А. Концепт «толерантность» в русском сознании // Языковая структура и социальная среда. – Воронеж, 2000. – 79-86 б.
4. Борчиева Б.Т. Концепт «верх – низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков // Рус.яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2008. -№2.-С. 81-84.
5. Зулпукаров К.З, Калмурзаева А., Сейитбекова С. Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка // Сб. науч. тр. [фак-та рус. филол. Ошск. гос.ун-та] – Вып.2.- Ош, 2010. - 7-18-бб.
6. Тагаев М.Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. – Бийск, 2004. 113-121-бб.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. - 241 б.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М.: Academia, 2001. – 203 с.
9. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. - 318б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Джапаров Н.Р.